

**ПЕРЕНОСНІ ЗНАЧЕННЯ ДЕНДРОНІМІВ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ
МОВАХ**

О. О. Лук'янюк, І. М. Подгайська

Резюме: Дане дослідження присвячене вивченню особливостей переносних значень найменувань дерев і кущів (дендронімів) в англійській та українській мовах. Шляхом аналізу словникових дефініцій встановлено, що в англійській мові переносні значення розвивають 42 дендроніми; в українській мові – 43. Унаслідок проведеного дослідження виявлено спільні та специфічні риси переносних значень дендронімів у зіставлених мовах. В досліджуваній тематичній групі більш поширеним в обох мовах є метонімічний перенос.

Ключові слова: дендронім, лексичне значення, метафоричний перенос, метонімічний перенос.

Сучасна лінгвістична думка відзначається підвищеним інтересом до вивчення різних аспектів семантики лексичних одиниць, серед яких розробка поняття лексичного значення слова, його структури й типів (О.А. Потебня, В.В. Єлісеєва, В.М. Манакін, З.А. Харитончик та ін.), лінгвістичні й екстралінгвістичні причини зміни лексичного значення (Г.М. Складарська, С.Ульман, А.К. Біріх, Р. Якобсон, В.М. Прохорова, В.В. Зайцева та ін.), вторинна номінація та переносні значення слів (Г.М. Складарська, А.Г. Удинська) тощо. Особлива увага приділяється аналізу семантики найменувань різних тематичних груп як на матеріалі окремих мов, так і у зіставному аспекті у мовах з різною структурою. Досліджується семантика найменувань частин тіла (О.В. Материнська), явищ природи (А.Ф. Малюга), будівель (Я.В. Просалова), назв професій (С.С. Риженко), лексики на позначення віку людини (І.Ю. Проценко) та ін. Найменування дерев і кущів, як правило, розглядаються лінгвістами у межах флоронімів (С.С. Шумбасова) або фітонімів (Л.В. Бабіна, А.Г. Дементьєва, І.Е. Подолян). Праці, присвячені дослідженню власно найменувань деревних рослин (дендронімів), мають поодинокий характер (А.А. Ісакова, Д.В. Лісничий).

Актуальність роботи зумовлена недостатнім рівнем вивчення дендронімів у досліджуваних мовах, як окремо, так і в зіставному аспекті, необхідністю подальшого емпіричного дослідження семантики лексичних одиниць різних тематичних груп на матеріалі різноструктурних мов, а також важливістю цієї групи найменувань як одиниць базового словнику мови у порівнянні різних мовних картин світу.

Об'єктом даного дослідження є дендроніми, тобто найменування деревних і кущових рослин в англійській та українській мовах.

Предметом дослідження виступають метафоричні та метонімічні переноси значень дендронімів в англійській та українській мовах.

Мета даного дослідження полягає у виявленні спільних рис і розбіжностей у переносній семантиці досліджуваних одиниць.

Матеріал дослідження був відібраний шляхом суцільної вибірки з тлумачних словників англійської та української мов [1, 2, 3, 4]. Обсяг вибірки становить 125 лексичних одиниць (63 найменування в англійській мові й 62 – в українській).

1. Лексичне значення вважається центральною категорією в лексичній семантиці й основним предметом вивчення змістової сторони порівнюваних одиниць у порівняльній лексикології. Значення слова є діалектичною єдністю мовного та позамовного змісту, відображенням явищ позамовної дійсності й включає в себе поняття про ці явища, яке й являє собою його внутрішній стрижень [5, с.86-88]. Отже, лексичне значення – це смисловий зміст слова. Воно сформоване на основі поняття, яке узагальнено відображає в свідомості носія мови які-небудь об'єкти, і додаткових смислових відтінків [6, с.7-8].

Семантику слова в аспекті його статичної й динамічної описують за допомогою поділу лексичних значень на первинні й вторинні, прямі й переносні. Прямі номінативні значення слова є результатом первинної номінації. Вони безпосередньо вказують на співвідношення слова з явищем дійсності. Такий зв'язок історично усталений у національній мовній свідомості мовця. На основі прямого значення слова виникає його переносне значення. Сама наявність переносного значення слова в його співвідношенні з прямим означає, що слово називає різні явища дійсності та відповідно виражає різні поняття. Наявність прямого і переносного значення слова та їх усталення в мовній системі приводить до появи багатозначності, або полісемії. Переносне значення слова завжди є його вторинним значенням [7, с. 66–69].

2. На розвиток та зміну значення слова впливають різні чинники, які умовно поділяються на позалінгвальні (події, які відбуваються в житті мовної спільноти) та лінгвальні (пов'язані з процесами, які відбуваються в системі мови). Особливе місце серед лінгвальних причин зміни значення слова посідає зсув значення на основі переносу найменування. Види переносу залежать від типу зв'язків між денотатом та його найменуванням. Прийнято виділяти два типи таких зв'язків – імплікаційний (заснований на логічній передумові, який припускає зв'язок між частиною та цілим) і кваліфікаційний (який припускає наявність спільної ознаки у різних денотатів). До імплікаційного типу належать такі види переносу як метонімія, синекдоха та конверсія. Маються на увазі природні мовні процеси формування і змінення значення лексичної одиниці. Кваліфікаційний тип переносу ґрунтується на наявності спільної ознаки у декількох денотатів та включає метафору й функціональний перенос [6, с. 13–14].

Р. Якобсон описує метафору та метонімію з огляду на два типи афазії, пов'язані з руйнуванням асоціацій за суміжністю та схожістю [8, с. 41]. В свою чергу, А.Ф. Малюга зазначає, що «метафора та метонімія часто розглядаються одна поряд з одною. Вони є універсальними способами переосмислення. Різниця між метафорою та метонімією зводиться до того, що метафора як прийом – це предикація нової якості, яку було отримано на основі аналогії, та вибір імені на основі такої подібності, а метонімія – це витяг якої-небудь властивості з уже омовленого відображення дійсності з огляду на його суміжність з властивістю нового позначуваного та підбір йому імені, що відображає цю суміжність у своїй семантиці» [9, с. 27]. Метафоричні та метонімічні переноси як засоби створення вторинних значень відрізняються від метафори й метонімії як тропів, тобто особливих прийомів образного мовлення, що використовуються із стилістичною метою. Головна відмінність полягає в тому, що, виникаючи спочатку у мовленні, метафоричні та метонімічні переноси першого типу внаслідок частого вживання перетворюються на факти мови й мають бути засвоєними тими, хто вивчає відповідну мову, тим часом як стилістичні прийоми залишаються фактами мовлення, що створюють особливу образність і впливають на художнє сприйняття слухача або читача [10, с. 51].

2.1. Вивченню метафори присвячені дослідження Г.М. Складарської, В.М. Прохорової, Н.Д. Арутюнової, С. Ульмана, М.І. Філона, О.Є. Хомік та ін. Метафора є важливим засобом розвитку лексичної семантики, засобом пізнання дійсності та її семантичної категоризації [7, с. 75]. Це – вторинна непряма номінація при обов'язковому збереженні семантичної двоплановості й образного елемента [11, с. 12].

За напрямками метафоризації дослідники пропонують різні класифікації метафор. В.М. Прохорова поділяє метафори на мовні, узуальні та оказіональні [12, с. 40], Г.М. Складарська – на мовні та художні [11, с. 30]. Н.Д. Арутюнова виокремлює номінативну, образну, когнітивну та генералізуючу метафору, при цьому зазначаючи, що «метафора є постійним розсадником алогічного в мові» [13, с. 336]. С. Ульман класифікує метафори на такі різновиди: антропоморфічний (перенесення від людини на

природу і від природи на людину), зооморфічний (від тварини на природу, людину), від конкретного до абстрактного, синестетичний [14, с. 200]. У функціональному плані М.І. Філон та О.Є. Хомік виділяють індикативні, когнітивні та експресивні метафори [7, с. 77].

В сучасній лінгвістиці існує декілька класифікацій метафоричних переносів, що залежать від матеріалу, який досліджується. Отже, досліджуючи метафоричне поле «Вода», Г. М. Складарська виділяє вісім видів регулярних метафоричних переносів: предмет → предмет, предмет → людина, предмет → фізичний світ, предмет → психічний світ, предмет → абстракція, тварина → людина, людина → людина, фізичний світ → психічний світ. Серед нерегулярних дослідниця виділяє переноси фізичний світ → фізичний світ, фізичний світ → людина тощо [11, с. 98].

На матеріалі найменувань частин тіла в різноструктурних мовах О. В. Материнська виокремлює такі типи метафоричних переносів: перенос за аналогією з тваринами; перенос за аналогією з рослинним світом; перенос за аналогією з природним середовищем; перенос за формою, частина якого нагадує частину іншого цілого; перенос за функцією; перенос за якістю, властивістю, що асоціюється з певним найменуванням; перенос за розташуванням [15, с. 94–95].

Л.В. Бабіна та А.Г. Дементьєва виявляють п'ять найбільш вживаних метафоричних переносів, згідно з якими відбувається формування переносних значень фітонімів: людина ← рослина, природний світ ← рослина, артефакт ← рослина, абстрактне явище ← рослина, соціальне явище ← рослина [16, с. 181].

2.2. У сучасній лінгвістичній літературі можна зустріти багато визначень метонімії, але більшість із них збігається в тому, що метонімія – це різновид переносних значень, що ґрунтується на суміжності двох об'єктів. Суміжність може бути просторовою, часовою, атрибутивною, інструментальною, причинно-наслідковою тощо.

Метонімія характеризується такими ознаками: 1) належністю до певного мовного рівня (лексична, граматична, синтаксична); 2) за стилістичною характеристикою (загальномовна та індивідуально-авторська); 3) за особливостями суміжності, що лежать в основі перенесення; 4) за специфікою зв'язку із мовним і ситуативним контекстом (метонімія власне лексична, конструкційно зв'язана, ситуативно зумовлена) [7, с. 82].

Досліджуючи метонімію у різних мовах, лінгвісти пропонують власні класифікації метонімічних переносів. С. Ульман на матеріалі німецької мови поділяє метонімічні перенесення на атрибутивні, локальні й темпоральні [14, с. 217]. А.Г. Удинська аналізує метоніми на позначення людини в англійській та українській мовах, виокремлює каузальний, атрибутивний, локальний, темпоральний, синекдохічний та комбінований типи метонімічних переносів, які вона поділяє на моделі та тематичні групи [17, с. 8–16]. Згідно з класифікацією О.К. Біріха, в російській мові існують квантитативний, партитивний (синекдоха) та каузальний типи метонімічних перенесень [18, с. 31]. В свою чергу, В.В. Зайцева поділяє метонімічні переноси української мови на каузальні, атрибутивні, локальні, темпоральні та кількісні (або синекдоху). Дослідниця ілюструє типи метонімічних переносів прикладами газетних заголовків [19, с. 3–4].

За спостереженнями дослідників, у локальній метонімії виділяються два підтипи: «місце → об'єкт» та «об'єкт → місце», у темпоральній – «час → об'єкт» та «об'єкт → час», в атрибутивній – «ознака → об'єкт» та «об'єкт → ознака». Каузальна (причинно-наслідкова) метонімія охоплює чотири основні підтипи перенесення, обумовлених асоціаціями між поняттями дії та суб'єкта дії, дії та об'єкта дії, дії та результату дії, суб'єкта дії й результату дії [19, с. 3–4]. Комбіновані переноси поєднують у собі семні

ознаки різних типів метонімічного переносу: каузально-атрибутивний, атрибутивно-каузальний, атрибутивно-локальний, локально-атрибутивний, каузально-темпоральний, темпорально-каузальний, темпорально-атрибутивний, локальний і синекдоха [17, с. 15–16]. Синекдохічні позначення ґрунтуються на взаємозв'язку понять частини і цілого, що передбачає зміну круга референтів: найменування більш вузької множини використовується для позначення більш широкої кількості об'єктів, у якому більш вузька множина є лише складовою частиною, й навпаки: позначення широкої множини стає позначенням окремих її підмножин. В лінгвістичній літературі цей процес описаний також як розширення та звужування значень [17, с.14; 10, с. 47].

3. В процесі дослідження було виявлено, що в англійській мові – 63 дендроніми, а в українській – 62, враховуючи синоніми. Розбіжність складає 1 одиниця (*hickory*). У словниках точний переклад цього найменування українською мовою не знайдений: приводиться лише тлумачення або транслітерація ('гікорі', 'північноамериканська ліщина'). З відібраних 63 дендронімів у англійській мові 42 мають переносні значення; з 62 українських одиниць переносні значення мають 43 дендроніми. В обох мовах у одного найменування деревної рослини спостерігаються в середньому 1-3 переносних значення.

3.1. Метафоричний перенос в англійській мові властивий 16 дендронімам і здійснюється згідно з двома моделями: за якістю та за формою.

Модель переносу за якістю або властивістю є характерною для 13 дендронімів, наприклад: *ebony* 'негр' (амер. розм.) ← *ebony* 'чорне дерево' (в даному випадку колір кори дерева порівнюється з кольором шкіри).

Модель метафоричного переносу за формою притаманна трьом найменуванням, наприклад: *apple* 'м'яч' (амер. розм.) ← *apple* 'яблуна'. В цьому випадку перенесення здійснюється за аналогією з формою плода деревної рослини.

В українській мові метафоричний перенос мають лише два дендроніми. Перенесення значення здійснюється за аналогією з формою плода деревної рослини, наприклад: *груша* (лампочка) ← *груша* (плід дерева).

3.2. В англійській мові моделі метонімічного переносу є односпрямованими, тобто реалізуються лише в одному напрямку. Вони відбуваються за трьома типами: синекдохи, каузальним та атрибутивним.

Найбільш поширеним типом є синекдоха, яка в досліджуваній групі лексичних одиниць представлена 33 одиницями й реалізується у підтипі «ціле → частина». Матеріал дослідження показує, що цей підтип представлений такими моделями: «деревна рослина → деревина» (11 найменувань), наприклад: *aspen* 'осика' → *aspen* 'деревина осики'; «деревна рослина → плід цієї рослини» (20 найменувань): *chestnut* 'каштан (дерево)' → *chestnut* 'каштан (плід)'; «деревна рослина → гілка» (2 найменування): *palm* 'пальма' → *palm* 'пальмова гілка'.

Атрибутивний тип метонімічного переносу представлений 17 метонімами. В даному випадку здійснюється підтип переносу «об'єкт → ознака». Цей підтип представлений двома моделями: «деревна рослина → запах цієї рослини» (4 найменування), наприклад: *lilac* 'бузок' → *lilac* 'бузковий запах' та «деревна рослина → колір» (13 найменувань): *mahogany* 'червоне дерево' → *mahogany* 'коричнево-червоний колір'.

Каузальний тип представлений чотирма метонімами. Перенос здійснюється за підтипом «матеріал → результат», який представлений моделлю «деревна рослина → меблі, що виготовлені з цієї рослини», наприклад: *oak* 'дуб' → *oak* 'дубовий стіл'.

Загальна кількість метонімічних переносів становить 54 одиниці (враховуючи те, що деякі дендроніми мають більше одного метонімічного значення).

В українській мові, як і в англійській, всі моделі метонімічних переносів є також односпрямованими, але на відміну від англійської мови, вони здійснюються лише за двома типами: синекдохи та каузальним.

Найбільш поширеною також є синекдоха, яка представлена 42 найменуваннями. Як і в англійській мові, перенесення здійснюється відповідно до підтипу «ціле → частина». Матеріал дослідження показує, що цей підтип представлений такими моделями: «деревна рослина → деревина» (12 найменувань), наприклад: *ялина* (дерево) → *ялина* (деревина); «деревна рослина → плід цієї рослини» (24 найменування): *кизил* (дерево) → *кизил* (плід); «деревна рослина → гілка» (4 найменування): *сосна* (дерево) → *сосна* (гілка); «деревна рослина → квітка» (2 найменування): *черемха* (дерево) → *черемха* (квітка дерева).

Каузальний тип характерний для 6 найменувань, перенесення значень яких відбувається згідно з підтипом «матеріал → результат». Даний підтип представлений двома моделями: «деревна рослина → рідина» (1 найменування): *олива* (дерево) → *олива* (нижчий гатунок олії), та «деревна рослина → меблі, що виготовлені з цієї рослини» (5 найменувань): *червоне дерево* (дерево) → *червоне дерево* (шафа з червоного дерева).

Загальна кількість метонімічних переносів становить 48 одиниць (враховуючи те, що деякі дендроніми мають більше одного метонімічного значення).

4. Проведене дослідження дозволяє дійти таких висновків:

4.1. В англійській мові 42 дендроніми з 63 мають переносні значення; в українській – 43 з 62. Одне найменування має від одного до трьох переносних значень. В досліджуваній тематичній групі більш поширеним в обох мовах є метонімічний перенос.

4.2. В англійській мові метафоричне значення досліджуваних одиниць розвивається відповідно до двох моделей переносу – аналогія за формою та аналогія за якістю / властивістю. Найбільш поширеною є модель переносу за якістю / властивістю. В українській мові спостерігається лише метафоричний перенос за формою. Кількісні дані наведені в таблиці.

4.3. Метонімічний перенос в англійській мові реалізується у межах трьох типів: синекдохи, каузального та атрибутивного; в українській – у межах двох типів: каузального та синекдохи. Кількісні дані наведені в таблиці.

4.4. Найбільш поширеним типом метонімічного переносу в обох мовах є синекдоха, яка реалізується за підтипом «ціле → частина». У кожній із зіставлених мов синекдоха представлена чотирма моделями, три з яких є спільними: «деревна рослина → деревина»; «деревна рослина → плід деревної рослини»; «деревна рослина → гілка». Розбіжність становить модель «деревна рослина → квітка» в українській мові. У межах каузального типу переносу відмінність полягає у наявності в українській мові моделі «деревна рослина → рідина», яка відсутня в англійській мові. Атрибутивний тип притаманний лише англійській мові.

4.5. Питаннями подальших розвідок є дослідження метафоричних переносів в українській мові, оскільки українські найменування деревних рослин мають тенденцію символізувати певні предмети або явища, а також – вивчення даних мовних одиниць в зіставному аспекті та розробка моделі описання дендронімів з метою їх порівняльного аналізу в мовах з різною структурою.

Таблиця 1

Кількісні характеристики переносів значень дендронімів в англійській та українській мовах

Тип переносу, моделі	Мови	
	Англійська	Українська
Метафоричний перенос	16 (100%)	2 (100%)

за якістю або властивістю	13 (81,2 %)	–
за формою	3 (18, 8 %)	2 (100 %)
Метонімічний перенос	54 (100%)	48 (100%)
<i>Синекдоха:</i>	33 (61,1%)	42 (87,5%)
деревна рослина → деревина	11 (33,3%)	12 (24,5 %)
деревна рослина → плід цієї рослини	20 (60,6 %)	24 (32,6 %)
деревна рослина → гілка	2 (6,1 %)	4 (8,2 %)
деревна рослина → квітка	–	2 (4,1 %)
<i>Каузальний тип:</i>	4 (7,4%)	6 (12,5%)
деревна рослина → меблі, що виготовлені з цієї рослини	4 (7,4 %)	5 (83,3 %)
деревна рослина → рідина	–	1 (16,7 %)
<i>Атрибутивний тип:</i>	17 (31,5%)	–
деревна рослина → запах цієї рослини	4 (23,5 %)	–
деревна рослина → колір	13 (76,5 %)	–

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Словник української мови : в 11-ти томах. – Київ : Наукова думка, 1970–1980.
2. Collins – Collins English Dictionary. 8th Edition first published in 2006 : HarperCollins Publishers.
3. Lingvo Universal – Англо-русский словарь общей лексики : АБВУУ, 2008.
4. Аллен, Роберт. The Oxford illustrated English dictionary : 26 000 слов / Р. Аллен. – М. : АСТ-Астрель ; Oxford : Oxford Univ. Press, 2001. – 553 с.
5. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – Киев : Знання, 2004. – 326 с.
6. Елисеєва В. В. Лексикология английского языка / В.В. Елисеєва. – СПб: СПбГУ, 2003. – 72 с.
7. Філон М. І., Хомік О. Є. Сучасна українська мова. Лексикологія. Частина 1. Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.– Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 271 с.
8. Jakobson R. The metaphoric and metonymic poles / R. Jakobson // Metaphor and metonymy in comparison and contrast : [ed. by R. Dirven, R. Pörrings]. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2003. – P. 41–47.
9. Малюга А. Ф. Найменування явищ природи у зіставному аспекті : монографія (Типологічні, зіставні, діахронічні дослідження. – Т. 9.) / А.Ф. Малюга. – Донецьк: ДонНУ, 2013. – 246 с.
10. Харитончик З. А. Лексикология английского языка: Учеб. пособие. – Мн.: Выш. шк., 1992. – 229 с.
11. Складарская Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Складарская ; Отв. ред. Д. Н. Шмелев ; Рос. АН ; Ин-т лингв. исслед. – СПб. : Наука : Санкт-Петербург. изд. фирма, 1993. – 150, [1] с.
12. Прохорова В. Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование). М.: Филологический факультет, 1996. – 125 с.
13. Язык о языке: [Сб. статей] / Под общ. рук. и ред. Н. Д. Арутюновой. – М. : Яз. рус. культуры, 2000. – 624 с.
14. Ullmann S. Semantics. An introduction to the Science of Meaning. Oxford, 1964. – 127 p.
15. Материнська О. В. Типологія найменувань частин тіла: монографія (Типологічні, зіставні, діахронічні дослідження. – Т. 5.). – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 295 с.
16. Бабина Л. В., Дементьева А. Г. Метафорические модели, определяющие формирование переносных значений фитонимических единиц (на материале английского, русского и французского языков) : Стаття. – Тамбов, 2011. – С.180–184.
17. Удинська А. Г. Метонімічні переноси на позначення людини в англійській і українській мові: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук / Донецьк: ДонНУ, 2007. – 20 с.
18. Бирих А. К. Метонимия в современном русском языке (Семантический и грамматический аспекты).– München : Sagner, 1995. – 191 с.
19. Зайцева В. В. Метонімічні перенесення в структурі газетного заголовка [Електронний ресурс] / В.В. Зайцева// Мовознавство. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vdpu/Movozn/2009_15/article/17.pdf